

BİR OKURUN NOT DEFTERİ: EBÜZZİYA'DA KÜLHANBEYLİK

Taner ÖZMEN

Türk basın tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri olan Ebüzzıya Tevfik, “muzır neşriyatta” bulunduğu gerekçesiyle gazetesi kapatılarak 10 Nisan 1873’te Rodos Adası’na sürgüne gönderilir.

Gazeteciliđi yanında tarih, hatırat, biyografi, tiyatro, dil bilim, tercüme, derleme türünde de eserler vermiş, çok yönlü bir yazar olan Ebüzzıya’nın en önemli çalışması, hiç tartışmasız *Yeni Osmanlılar Tarihi*’dir.

“Türkiye’de Batı tekniğiyle güzel ve temiz baskı yapma işini de matbaasında” bir sanat durumuna getiren Ebüzzıya Tevfik için 1941 yılında kaleme aldığı “Unutulmuş Bir Eser” başlıklı nefis yazıda *Yeni Osmanlılar Tarihi*’nin öneminin altını çizen Ahmet Hamdi Tanpınar, onun “sade çok zengin olan muhteviyatı dolayısıyla değil, bizzat üslubu ve o üslubu veren adamın etrafını görmekteki kudreti itibariyle son devir edebiyatımızın belki de en dikkate değer eserlerinden biri” olduğunu söyler.

Yeni Osmanlılar Tarihi’ni “birinci sınıf edebî eserlerimiz arasında” sayan Tanpınar, onun “Abdülaziz devrinde hürriyet mücadelesine girişenlerin tarihi” olduğunu sözlerine eklemeyi de unutmaz.

Ahmet Hamdi’ye göre *Yeni Osmanlılar Tarihi*, “asıl büyük kıymetini, muharririn Rodos’taki hayatını anlattığı sayfalarda kazanır.” *Yeni Osmanlılar Tarihi*, “muharririn bütün kudretini gösterdiği, Türkçenin en mükemmel ve şahsî eserlerinden biridir. Bu sahifelerde biz, Ebüzzıya’da o zamana kadar uyumuş kalmış bir romancıyı; romanı bir hayal değil, bizzat yaşanmış, görülmüş ve tadılmış şeylerin mahsulü addeden büyük muharriri buluruz.”

Ebüzziya Tevfik, yazık ki bitirmemiş olduğu ve ancak 1973-74 yıllarında kitaplaştırılan *Yeni Osmanlılar Tarihi*'ni, 1909-1910 yıllarında kendi gazetesi *Yeni Tasvir-i Efkâr*'da tefrika eder.

Yeni Osmanlılar Tarihi'nin Ahmet Hamdi Tanpınar'ın da dikkat çektiği külhanbeylik kültürüyle ilgili bölümünü, 1959 yılında ardı ardına üç sayısında özgün metni koruyarak yeniden yayımlayan *Yeni Ufuklar* dergisiye yazıyı "tarih anlayışı bakımından olduğu kadar röportaj türü bakımından da ileri bir merhale" olarak görür ve "ağdalı Osmanlıcadan halkın yalın diline geçişte Ebüzziya Tevfik'in gerçeğe titizce bağlı kalışı"nın altını önemle çizer.

"Hâce-i evvel" Ahmet Midhat Efendi'yle birlikte Rodos'ta kale hapsinde tutulan Ebüzziya; burada, eski mutasarrıf zamanında adaya gönderilen 150 prangalı mahkûm arasında "Külhanbeyi" lakabıyla bilinen Sami adlı bir mahpusla tanışmıştır.

Aslen İstanbullu olan Sami; sabık Serasker Hasan Rıza Paşa'nın 1846 yılında Gedikpaşa Hamamı külhanını kapatarak oradaki bedbahtları askere aldığı güne kadar sefalet içinde yaşamış, "mükerreren kalpazanlığa cüret"ten müebbet hapse mahkûm, elli yaşında bir adamdır. Gayet güzel çığırtma çalan ve musiki usullerine vâkıf Sami'nin tavlâ zarı yapımında da ilgi çekici bir yeteneği vardır. Ağzına özel bir tarzda yerleştirdiği bir teneke parçasıyla kanarya ve ispinoz kuşlarını gerçekten onlar ötüyormuş gibi taklitte usta, el çabukluğunun her çeşidini icraya muktedir, iskambil kâğıtlarıyla dörtlü oyunda çok başarılı, Karagöz - Hacivat konuşmalarında cinaslı söz ve argonun yakası açılmamışlarını söylemede benzersiz ve şaşırtıcı acayıplıkları olan bir adamdır Sami...

Külhanilerin acemi er olarak askeriyeye alındıkları yıl yirmi bir yaşında olan Sami; bulunduğu bölükte Nizam-ı Cedid'ten beri defalarca tezkere bırakmış Baba Çavuş İbrahim Ağâdan okuyup yazma ve dört işlemi öğrenmiş, Kırım Savaşı'na katılmış, hatta madalya bile almıştır.

Sami, Ebüzziya'nın kendisiyle ilgilenmesine çok memnun olur.

Genç adamın hayatının diğer ayrıntılarını merak eden Ebüzziya Tevfik, onunla sohbeti sırasında *külhanîler* ve *külhanbeylik* üzerine edindiği bilgileri not eder.

Sami sahipsiz bir çocuktur. Yedi yaşına kadar Sultan Selim'de fakir bir kadının iki odadan ibaret evinde yaşadığını ve bu kadının sütünesi olduğunu biliyor. Bir süre sonra sütüne vefat edince Sami'yi terlik yapımıyla uğraşan Derviş Ali adlı komşuları yanına alır. Sami, o sırada yedi yaşındadır. Babasının Tespihçi Mehmet Ağa isminde biri olduğunu sütünesinden

öğrenmiş olan çocuk, “sütünem” dediği kadının annesi olmadığını da terlikçiden öğrenir. Tespihçi peder, Sami sütüne verilmeden önce ölmüştür.

Derviş Ali çok iyi bir adamdır. Onun evi, bir oda ile geniş ve uzun bir avludan ibarettir. Yaptığı terlikler on çifti bulunca zembile doldurup, Sami’yle beraber çarşıda bir kavaf dükkânına götürüp parasını alır. Bir süre sonra bu işi Sami yapmaya başlar. Artık dokuz yaşındadır. Haftada iki defa çarşıya gidip gelmektedir. Bunların birinde, kendisi gibi evde iş yapan bir ustanın yanında çalışan Rıza adında bir çocukla tanışır. Sami’nin felaketi onunla arkadaşlığıyla başlar. Onu her fenalığa, kendinden birkaç yaş büyük olan Rıza alıştırrır.

Rıza bir cuma günü gelip Derviş Ali’den izin alır, Sami’yle birlikte Yenibahçe Çayırı’nda pehlivan seyretmeye giderler. Orada Rıza’nın birçok arkadaşı vardır. Bu çocuklar kendi aralarında kumar oynamaktadırlar. Sami de Derviş Ali’nin verdiği harçlıkla onlara katılır.

Sonraki cuma, kumar oynamak için seçtikleri yer Bayrampaşa’dır. Orası daha önce gittikleri Yenibahçe Çayırı’ndan daha kalabalık, daha şenliklidir. “Kabakçı Araplar, Arap halayıklar, askerler, satıcılar, çalgılı çingeneler, esnaf çırakları, falcı kadınlar, hamallar, tulumbacılar, bir taraftan da çırıl çıplak ‘Külhanbeyi’ dedikleri çapkınlar küme küme oturmuş eğlenmekte; adım atmaca, körebe, esir almaca, aşık, ceviz oynamaktadırlar.”

Talihi yaver giden Sami, bu sefer de kumarda kazanır. Bilmediği birçok şeyi öğrenmektedir fakat kaç kere yalvarmışsa da kendisine terlik dikmeyi öğretmesi için Derviş Ali’yi ikna edememiştir. Terlik ustası, her seferinde “Daha vaktin var” diyerek Sami’yi başından savmıştır. Oysa Sami, zaten gözlemleyerek terlik dikmeyi pek güzel bellemiştir. Nihayet ustanın evde olmadığı bir gün, kalıplanmış terliklerden birini kapıp dikmeye başlar. Bükülüp mumlanmış iplikler hazırdır. Terliğin neresinin tıgla nasıl delinip, iğne ile nasıl dikildiğini çok iyi bilmektedir. Derviş Ali gelinceye kadar bir çift terliği bitirip tezgâhın üzerine koyar. Usta eve geldiğinde şaşırır. Terliği, çocuğun diktiğine inanmaz. “Al şu iğneyi eline, gözümün önünde dik de göreyim” der. Çırak memnuniyetle ufak iskemleye oturur. *Pazvalt* denilen kayış kemendi dizile tabanı arasına geçirip kalıbı sıkıştırır, süratle dikmeye başlar.

O akşam Derviş Ali kendi kendine dertlenip durur. Ertesi gün çocuğu karşısına alır. “Benim bir huyum vardır.” der Sami’ye. “Benden biri bir şey öğrenmek isterse öğretmem, ben istersem öğretirim. Sen beni dinlemedin, bana marifetini göstermek istedin. Şimdi ikimiz de ustayız. Lâkin ben bir evde iki usta istemem. Bohçanı al, buradan şimdi çık git.”

Çocuk ne kadar ağlar yalvarırsa da Derviş Ali'yi kararından vazgeçiremez. Kalkar, bohçasını eline tutuşturur, kapıyı açar ve Sami'yi sokağa bırakır.

İşte Sami'nin felaketi o gün başlar. Zavallı, aciz çocuk nereye gitsin? Ağlaya ağlaya doğruca Rıza'ya gidip olan biteni anlatır. Rıza da Sami'nin durumunu, aynı zamanda dayısı olan ustasına söylemeye karar verir. Birlikte ustanın çalıştığı odaya girerler. Çocuğun anlattıklarını dinleyen, terlikçilikteki marifetini de gözleriyle gören usta, onu yanına alır.

Ustanın verdiği her işi sessizce ve özenle yapıp hazır eden Sami, terlikçilik zanaatını da her gün biraz daha öğrenip geliştirir.

Hafta sonlarıysa iki arkadaş doğruca Yenibahçe'ye geçmekte, karınlarını doyurduktan sonra kumarbazlarla zar oyununa oturmaktadırlar.

Gel zaman git zaman, Sami daha on iki yaşına varmadan anlı şanlı kumarbazları geride bırakır. Hangi zarı eline alsa ilk atışta murat ettiği sayıyı getirmek için ne yapmak, nasıl tutmak gerektiğini keşfetmiştir. Bir yandan da kemikten, fildişinden, som dedikleri balık kemiğinden zar yapmakta nam salmıştır.

Sami "Külhan" a girdikten sonra da zar yapmaya devam eder. Zarları o kadar şöhret bulur ki Yenikapı'nın, Sandıkburnu'nun, Balat'ın, İç Fener'in, Galata'nın, Lülecihedeği'nin, Tekkeci Mahallesi'nin, Kulekapısı'nın, Taksim'in, Tatavla'nın, Çeşmemeydanı'nın, Zindanardı'nın, Kasımpaşa'nın kumarbazları hep ona müracaat ederler. Sami'nin, o tarihte Bayazıt Kulesi'nde gözcülük yapan Şehreminili İbrahim'i "şimdiden" geçtiği dilden dile yayılmaya başlar.

Bir gün külhanda çalışırken balıkçı kıyafetinde, kırkılık bir herif gelerek "Zarcı Sami sen misin?" diye sorar. "Evet, benim." diye cevap verir Sami. Yaptığı zarlardan hazırda varsa görmek istediğini söyler adam. Sami "Kutudan kâğıtlara sarılı yedi sekiz zar çıkarıp gösterdim ki." diye anlatır, "hepsi de sipariş üzerine yapılmıştı". Adam zarları tek tek eline alıp inceledikten sonra atmaya başlar. Kumarbazdan çok "zarcı" ya benzemektedir. Sami adama, "Siz Köşklü İbrahim Ağa mısınız?" diye sorar. "Evet, benim." cevabını alınca elini öper. "Yaptıklarımda kusur görüyorsanız söyleyin de sâyenizde düzelteyim." diye istekte bulunur. "Hayır, çocuğum." diye cevap verir İbrahim Ağa. "Hiç bir hata yok." Gene de zar yapımına ilişkin önemli bilgiler verir delikanlıya; iyi zarın püf noktalarını anlatır, zar yapma usullerinden söz eder.

Külhana da Rıza'nın delaletiyle giren ve o zamanlar on beş yaşında olan Sami, yetenekli olduğu için kısa zamanda ayrıcalıklı bir yer edinmiştir: Külhanbeylerle değil, külhancının odasında kalmaktadır...

Ustaları vefat ettikten sonra ortada kalan Sami ve Rıza, “Bayrampaşa ile Yenibahçe’de peyda ettikleri anasının ipliğini satmış birer çapkından başka bir şey” olmayan dostlarına ilticaya mecbur olurlar: Kimse onlara sahip çıkmamıştır.

Külhanbeylerinin “Deste Başı” Pat Burun İbrahim, onları Gedikpaşa Külhanı’na kabul eder. Ancak külhana girmenin usulleri, kendine özgü ritüelleri vardır.

Külhana kabul töreni öncesinde helvayla pilav pişirilir. Ancak helvanın da pilavın da malzemesinin, külhana girmek isteyenler tarafından bakkallardan zorla tedarik edilmesi gerekmektedir.

Pat Burun İbrahim, gençlere önce yarısına kadar dolduracakları birer torba verir. Sonra elbiselerini soyup sırtlarına yırtık birer gömlekle delik bir don, ayaklarına parçalanmış yemeniler giydirir. Daha sonra da “Haydin uğurunuz açık olsun... Utanmayın, koğulmaktan sıkılmayın, dayak yemeyin, arsızlıktan çekinmeyin, önce isteyin, sonra yalvarın, daha sonra arsızlaşın, yakşaklık edin, müşteri girecek olursa sürünüp sürtünün, hâsılı bakkala baş belası olun, rızkı toplayın” sözleriyle yola salar.

İki arkadaş, üstlerine giydikleri yırtık pırtıkla Gedikpaşa Külhanı’ndan çıkar; biri sağa, biri sola gider.

Sami ilkin Ayasofya Çarşısı’na yönelir. Oradaki bakkallardan birinin önünde oturur, torbayı uzatır, “Bir avuç pirinç” ister. Bakkal, teneke kepçeyi kazeviye daldırarak yüz dirhem kadar pirinci torbaya döker.

Oradan başka bir dükkâna giren Sami, aynı şekilde “Bir avuç pirinç” diyerek, istediğini sorunsuz alır. Böylece çarşıdaki bütün dükkânları dolaşır, ne azarlanır ne sızlanır.

Sonra zahirecilere girer. Bir büyük torbayı dolduracak kadar un edindikten sonra, ikinci vakti külhana döner. Topladıklarını Pat Burun İbrahim’in önüne koyunca adam hayretle Sami’nin yüzüne bakar. “Çocuğum senin yüzünde bir şey var. Sana bakan merhamet eder. Sen bizim içimize girmemelisin” diye konuşur. Bu sözler üzerine Sami ağlamaya başlar. Üzülen Deste Başı, delikanlıyı teselli eder. “Ağlama çocuğum” der. “Ben sana iş bulurum. Urbalarını da satmam, saklarım.”

Meğer külhana girenlerin sırtlarındaki urbalarını soyup satmak Deste Başı’nın hakkıymış. Söz gelimi on kişiye bir Deste Başı varsa onların da başında bir Koca Deste Başı bulunmuş. Külhanbeylerinin terbiyesi, usul ve âdetlere uyma, teamülü koruma, Koca Deste Başı’nın görevidir. Her gün dı-

şarı çıkacak olanların hareket biçimi, akşam yemeğinden sonra Koca Deste Başı tarafından belirlenir. Külhanın düzeninden de Koca Deste Başı sorumludur.

Neyse... Akşama doğru pirinç ayıklanır, Külhancı İdris Baba tencereleri hazırlar; bir taraftan helva, bir taraftan pilav pişirilir. Külhanın üç lengerinden ikisine pilav, birine helva doldurulur, herkes diz çöküp etrafına dizilir. Yalnız Sami'yle Rıza sofranın dışında, ellerinde birer testi ile birer bardak, ayakta durur, isteyenlere su verirler. Bu, külhana kabul töreninin ayrıntılarından biri ve o geceye mahsus bir hizmettir.

İdris Baba, hizmet gören iki arkadaşın yemek payını ayırmıştır.

Pilavla helvayı yedikten sonra, İdris Baba bir lokma ekmeği tuza batırarak üç parmağı arasında tutar, bütün külhanbeyleri de onun yaptığını yapar.

İdris Baba daha sonra ezberden birtakım beyitler okur.

*Bu ocağın adı gerçek külhandır,
Yersizlere yurtsuzlara mekândır.*

*Nice erler yetişmiştir külhandan,
Kim bilir kim bugün nerde pünhandır.*

*Ana baba bucağına sığmayan,
Yavrucuklar bu ocakta mihmandır.*

*Pirimizdir bizim koca Layhar;
Hak budur kim eşi gelmez sultandır.*

*Hu çekelim Layhar'ın ruhuna hu!
Âmn için bâ-y ü gedâ yeksandır.*

Şiiri bitirince elindeki lokmayı ağızına atar, diğerleri de onun yaptığını yaparlar.

O gece Sami'yi Rıfki adlı, kendinden bir iki yaş büyük bir çocukla “kardeş” ederler.

Kardeşlik töreninde, “kardeş” olacak çocukları ortaya alır, anadan doğma soyarlar. Külhancı, “Layhar'ın kefeni” adı verilen iki yakalı büyük bir gömlek getirir. Deste Başı, çocukları yan yana tutar ve gömleği başlarından geçirir. Gömleğin sağ tarafına, külhana daha önce kabul edilen çocuk, sol tarafında da kendisi için tören yapılan çocuk girer. Sağdaki, gömleğin sağ koluna, soldaki de sol koluna elini sokar.

Külhancı ocağın ağzına doğru diz çöküp oturur, ellerini dizlerinin üstüne koyar ve “Ey Layhar’n evlatları” sözleriyle konuşmaya başlar. “Burası baba yurdudur. Burada senin benim yoktur. Burada herkes kardeştir. Bir anadan doğanlar, bir babadan olanlar birbirlerini boğazlarlar. Layhar’ın evlatları birbirlerini bir vücut bilirler. Kardeşlerine birisi bir iğne batırrsa, acısını kendi vücutlarında duyarlar. Bu kefene sağlığında girenler, ölünceye kadar birbirlerini ayrı görmezler. Bu, ikilikte birliktir. Bu senin sağ elindir. Sen de bunun sol elisin. Vücutunuz birdir. Başlarınız ikidir. Biriniz sağınızı, biriniz solunuzu görürsünüz. Ömrünüzün sonuna kadar birbirinizi görür gözetirsiniz. Hergün kazancınızı buraya getirirsiniz. Burada bu senindir, bu benimdir yoktur. Az çoğu artırır. Çok hepimizi besler. Kazan birdir, hepimizi doyurur.”

Bu sözlerden sonra Külhancı ellerini kaldırır, Layhar’ın ruhuna bir Fa-tiha okur. Sonra orada bulunan arkadaşlar birer birer gelip gömlektekileri “Hoş geldin yeni kardeş” diyerek öperler.

O gece iki çocuk aynı gömlek içinde uyur.

Külhana ana babasından biri sağ olan hiçbir çocuk kabul edilmez. Erkek ve kız kardeşi bulunmak kabule mâni değildir. Lakin hiç kimsesi olmayanlar daha iyi karşılanır. Dışarıyla uzak bile olsa alakası olanlara çok iyi gözle bakılmaz. Hele aslı ve nesli bilinmez olan çocuklar, külhanın öz evladı sayılır.

“Kardeşi” Rıfki da Sami gibi ne anasını tanır ne de babasını. O da tıpkı Sami gibi, varlığı annesine utanç olan çocuklardandır. Onu, göbeğinin üzerinde bin kuruşluk Mahmudiye altını ve isminin de Rıfki olduğu yazılı bir kâğıtla bir caminin kapısına zembil içinde kundaklı olarak bırakmışlardır.

Sami’yle Rıfki, aynı anadan doğmuş gibi birbirlerini severler. Askere birlikte gider, orada da aynı tabura düşerler fakat zavallı Rıfki, Silistre’de şehit olur.

Her neyse... Gelelim yine külhana. Ocağa kabul edilen çocuğa, özel bir dil öğretilir. Hemen bellenmesi gereken bu lisan, aşağı yukarı üç yüz kelimeden ibarettir. O dille konuşulduğu zaman, külhandan olmayanların anlaması mümkün değildir.

Sami bu kelimeleri yazarak Ebüzziya’ya verir. Özel külhanbeyi lisanında söz gelimi *istif*, uyku; *uzunca ova*, iplikhane; *pabuçlu*, ulema; *pencidü*, yalan; *pestil*, hasta veya sarhoş; *damgalı*, para; *camcı*, kurnaz; *câmi*, kalabalık; *çamur*, ziyafet; *çiftlik*, pazaryeri; *düşeş*, tokat; *simit*, kolay ele geçen şeyler; *şamdan*, arkadaş; *şeytan*, tali; *sıçan*, bakkal; *sucuk*, zengin; *suyolu*, doğru yol; *sıvamak*, barışmak; *darphane*, kumar; *topallamak*, beceriksizlik; *kaz*, gürültücü; *Kızı-*

lrmak, salhane; *mektep*, hapishane; *nargile*, boşboğaz; *valde*, külhan; *hindi*, şaşkın; *yuva*, cami avlusu; *yel değirmeni*, bedava anlamına gelir.

Bu gizli dilin bir de deyimleri vardır. Mesela *kapıyı tırmalamak*, arsızlanmak; *kaftan giydirmek*, para isteyip de alamadıklarını süpürgelerini çamura çarparak tepeden tırnağa zifosa bulamak; *kuskunu koparmak*, kaçmak; *başparmağını bükmek*, yankesicilik yapmak; *soğan doğramak*, gerekli erzakı aşırarak; *suyolunda yatmak*, caddelerde iş görmek; *ağı paralamak*, mahpus-tan kaçmak anlamındadır.

Külhanbeyliğin kökeninin Asya'ya dayandığı bilinmektedir.

Sami'nin anlattıklarına göre külhancılar, sürekli nefesleriyle hesaplaşan kalenderlerden sayılmak gerekir. Onların inancına göre külhanlar imtihan yerleridir. Sıcakların en hararetili zamanında, soğğun en müthiş demlerinde gömleksiz, bir yelek ve donla ateşin karşısında ve karın yağmurun altında pervasızca vazife görmek, onların anlayışında âdeta ibadettir. Bu bakımdan külhanbeyleri kalenderlerin evlatlarıdır.

Külhanbeylerinin yatağı yastığı kışın sıcak kül, yorganları da külhanın ateşli nefesidir. Gündüz ele geçirdikleri yiyeceklerle akşamüzeri kaldıkları yerlere gelirler. Herkes toplanıncaya kadar kimse yiyeceğe el sürmez. Külhanbeyleri tamam olunca kapılar kapanır, herkes dairevi sofranın etrafına dizilir fakat Deste Başı onlara katılmaz: O, yeni bir evladın külhana katılma töreninin yapıldığı gece dışında sofraya oturmaz.

Külhanbeyleri yemekten sonra üçer beşer mangalar hâlinde *üçleme*, *do-kurçin*, *peçiç*, *tavla* gibi oyunlar oynar; zar, aşık, barbut talim ederler. Güzel sesliler şarkı, mani, gazel okur; çığirtma, yan düdük, nıfıye, def, tambur gibi sazları çalmasını bilenler takım oluşturup sazlarını konuşturarak, söyler eğlenirler.

Yaşça küçük olanlar; özellikle kış geceleri mısır patlatıp, nohut kavurarak, bazen de kestane pişirerek oyalanırlar.

Gece yarısına doğru, *yuvalar eşilir*. Yan yana iki keçeli ve herkesin ayakları ortaya, başları duvara gelecek surette yatılır. Ortada, bu iki saf boyunca uzayan araya, külhancı yarım saatte bir korlaşmış ateş döker. Onun yaydığı ısı, uyuyanlara yorgan olur.

Küçükler genellikle üryan ve çift olarak âdeta küle gömülürler ve üzerlerine kilim, kebe, çuval gibi şeyler örterler.

Külhancı, kış sabahları evladının hepsine salep dağıtır. Baba'nın ikramını içmeden kimse sokağa çıkmaz.